

Berki Márton

Az egykori ipari területek funkcióváltásának példái Budapesten –
A posztszocialista kontextus és a földrajzi lépték szerepe
az átalakulásban

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Témavezető:

Dr. habil. Izsák Éva, egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem,

Földtudományi Doktori Iskola

Vezető: Dr. Nemes Nagy József DSc

Földrajz–Meteorológia Program

Vezető: Dr. Szabó Mária DSc

Készült az ELTE Regionális Tudományi Tanszékén
és az MTA TK Szociológiai Intézetében

Budapest, 2014

Bevezetés

A budapesti barnaövezet átfogó vizsgálatát már a korábbi kutatásokban is leginkább annak hatalmas kiterjedése indokolta, hiszen ez a kb. 68 km²-es, többé-kevésbé összefüggő zóna a főváros összterületének mintegy 13%-át teszi ki. Mivel a legutóbbi becslések szerint e területeknek az elmúlt 20 év során mindössze 20%-án ment végbe felértékelődéssel járó funkcionális átalakulás, valamint ezek is szinte teljes egészében a belváros peremén találhatók, kijelenthetjük, hogy a témakör az ezredfordulót követő kutatások óta sem veszített a jelentőségéből.

Értekezésem szintén az egykori ipari területek 1990 utáni funkcióváltásának problémakörét járja körül, azonban az eddigi hazai munkákhoz képest eltérő hangsúlyokkal. Dolgozatommal a meglevő tudásanyaghoz elsősorban elméleti szempontból szeretnék további adalékokkal szolgálni azért, hogy több, a hazai kutatásokban eddig bővebb terjedelemben ki nem fejtett vagy természetesnek vett fogalmat és folyamatot helyezek tágabb elméleti keretekbe, főként neomarxista és részben posztstrukturalista szerzők munkásságára támaszkodva.

A munka célkitűzései és az alkalmazott módszerek

Mivel a városi barnaövezetek kérdésköre Magyarországon – és a többi volt szocialista országban – elválaszthatatlan a *posztoszocialista átmenet* sajátos, immár több mint két évtizede fennálló politikai és gazdasági kontextusától, ezért munkámban a térség-specifikus jellemzőkkel is kiemelten foglalkozom. Ennek részeként igyekszem rámutatni a közép- és kelet-európai térség „nyugati” (kapitalista) országoktól való eltéréseire a fordista-posztfordista átstrukturálódás, valamint a dezindusztrializáció Magyarország esetében eddig még csak részlegesen feltárt folyamatában, amelyet a tőkefelhalmozási rezsimek működését leíró francia Regulációs Iskola elméleti keretében vizsgálók.

Ezek a makro-szintű meghatározottságok egyúttal a kisebb lépték(ek)ben végbemenő átalakulási folyamatokat is erőteljesen befolyásolják, így a tágabban értelmezett barnamezős témakörön belül értekezésem – két empirikus kutatás formájában – az eltérő *földrajzi léptékeken* megvalósuló funkcióváltás kérdéskörét is

érinti. Esettanulmányaim alapvetően a térhasználat problematikájára épülnek: egyrészt a gazdaság (cégek, szolgáltatások) térhasználatának változását vizsgálom egy nagyobb területi keretben, másrészt a különböző társadalmi csoportok térhasználatának feltárására teszek kísérletet ennél lényegesen kisebb (helyi) léptékben. Míg a városszerkezeti elemek (mezo-)léptékének fő kutatási fókuszja a térbeli és funkcionális homogenitás és/vagy *fragmentáció* kérdésköre (közvetve pedig a Chicagói Iskola és a Los Angelesi Iskola városszerkezeti modelljeinek „tesztelése”), addig a kisebb (mikro-)léptéken egy már megvalósult, szakmai szempontból többnyire sikeresnek tekintett barnamező-rehabilitációs beruházáshoz kötődő térhasználatot, valamint lakossági ismereteket és attitűdöket vizsgálom, amelyhez Henri Lefebvre és Edward Soja *trialektikus térkonceptióját* hívtam segítségül.

Kutatási területeim, a IX. kerületi *Soroksári út* és a II. kerületi *Millenáris* eltérő léptékük ellenére közösek abban, hogy a budapesti city-funkciók térbeli terjeszkedésének fontos sarokpontjait alkotják, a Soroksári úti ipari terület esetében különösen az északi szakasz Duna felé eső része (az ún. Millenniumi Városközpont). Jelentősen eltérő méretük egyúttal a barnamezős területek különböző léptékű átalakulási folyamatainak, valamint az ezekben kiemelt szerepet játszó aktorok körének azonosítására is lehetőséget nyújt, amit a *cselekvő-hálózat elmélet* megközelítésében vizsgálok. A Soroksári út menti korábban összefüggő ipari terület térbeli és funkcionális fragmentációjának megragadására a *cégérfelmérés* módszerét használtam, a Millenárishez kapcsolódó társadalmi térhasználatot pedig *kérdőívezéssel* kívántam feltárni, továbbá kutatásaimat mindkét helyszín esetében strukturálatlan *mélyinterjúkkal* egészítettem ki.

Mivel értekezésemben az elméleti megfontolások is rendkívül hangsúlyosak, így a vizsgálati kérdéseim sem korlátozódnak csupán az értekezés második, empirikus részére. Ennek megfelelően főbb kutatási kérdéseim a következők:

- *Mennyiben különbözik a poszt szocialista városok ipari területeinek funkcióváltása a nyugati országok hasonló folyamataitól?*
- *Milyen módon és mekkora mértékben befolyásolják az 1990 előtti (szocialista) urbanizáció sajátosságai az átalakulás folyamatát?*
- *Miben tér el az egykori ipari területek funkcióváltása a különböző (mikro- és mezo-) léptékekben, illetve kik azok a kiemelt kulcsszereplők (aktorok), akik hatással voltak / vannak az átalakulásra?*

Ezen általános szempontokon túlmenően a Soroksári út menti ipari területen és a Millenárison végzett – térhasználattal kapcsolatos – empirikus vizsgálataim kapcsán az alábbi kutatási (al)kérdések fogalmazhatók meg:

- *Hogyan jelenik meg a fordista-posztfordista átmenet a felhagyott ipari területek szövétében, azaz milyen térbeli mintázatok jellemeznek ma egy korábban monofunkciós városi területet?*
- *Miként vélekednek egy szakmai szempontból sikeresnek ítélt barnamező-rehabilitációs beruházásról az oda kilátogatók, illetve milyen mód(ok)on használják a területet a különböző társadalmi csoportok?*

A kutatási eredmények összefoglalása

Legfontosabb kutatási eredményeimet és következtetéseimet az alábbiakban az értekezés felépítéséhez igazodva mutatom be.

- A dolgozat elméleti részében elsőként a szocialista és a kapitalista urbanizáció viszonyát, valamint a posztszocialista városfejlődés legfontosabb sajátosságait tekintetem át. Az „ökológiai iskola” vs. „történeti iskola” vita ütköző álláspontjai közül azt az érvelést tartom elfogadhatóbbnak, amely szerint a térség II. világháború utáni (szocialista) urbanizációja a kapitalistától különböző fejlődési utat jelentett, s ennek megfelelően az ipari területek rendszerváltást követő átalakulásának folyamatait is *nagymértékben meghatározta*. Véleményem szerint a makroregionális urbanizációs különbségek következtében a nyugati nagyvárosokhoz képest eltérő módon alakult a közép- és kelet-európai városok – köztük Budapest – iparának válsága, majd 1990 utáni átstrukturálódása, amelyet értekezésemben a Regulációs Iskola elméleti keretébe ágyazottan vizsgáltam. Ennek során megállapítottam, hogy a rugalmasabb társadalmi regulációs módokkal jellemezhető nyugati fordista felhalmozási rezsimektől sok tekintetben eltérő (merevebb) szocialista fél-fordista felhalmozási rezsím a jelentős részben „életképtelen” állami ipari nagyvállalatokat ideológiai és legitimációs okokból egészen a rendszerváltásig mesterségesen tartotta életben, melynek eredményeként a Keleti Blokkban nem ment végbe olyan átstrukturálódási folyamat, amely az 1970-es években átrendezte a nyugati kapitalista országok

gazdaságát. Ezért az állami beavatkozásért azonban a későbbiekben nagy árat fizettek a térség városai, az 1990 után rendkívül gyors ütemben végbemenő dezindusztrializációs folyamatok ugyanis a nyugati világban tapasztaltaknál jóval súlyosabb következményekkel jártak, amely véleményem szerint a történeti iskola, s ezen belül az urbanizáció folyamatában az állami berendezkedés szerepét kiemelt fontosságúnak vélő neoweberiánus megközelítés érvrendszerét támasztja alá. Első két kutatási kérdésemre együttesen válaszolva tehát kijelenthető, hogy a szocialista időszak urbanizációjának erőteljes politikai-állami meghatározottsága *nagymértékben befolyásolta* a poszt szocialista városok egykori ipari területeinek funkcióváltását, melynek eredményeként e folyamatok *alapvetően különböznek* a nyugati országok ipari átalakulásától.

- A posztfordista átmenet makro-szintű meghatározottságai miatt értekezésemben a tágabban értelmezett barnamezős témakörön belül két budapesti esettanulmány formájában a különböző földrajzi léptékeken végbemenő funkcióváltás kérdéskörével is kiemelten foglalkoztam. Lényeges azonban kiemelni, hogy a Regulációs Iskola (meta)elmélete elsősorban a nagyobb léptékű hagyományos (fordista) ipari térségek válságának, átstrukturálódásának és a rugalmasabb termelési módokra való áttérésének vizsgálatához, a városi menedzserizmus és a növekedési koalíciók koncepciója pedig a kisebb – városi vagy városrész-léptékű – területek átalakulásának feltárásához nyújt megfelelő értelmezési keretet. A posztstrukturalista alapokon nyugvó *cselekvő-hálózat elmélet* (ANT) ezekkel a megközelítésekkel szemben ugyanakkor valamennyi (makro-, mezo- és mikro-) lépték esetében alkalmazható, ebben az elméleti keretben ugyanis a globális, az országos, a regionális és a lokális (esetünkben városon belüli) folyamatok nem értelmezhetők és nem is vizsgálhatók egymástól függetlenül, sokkal inkább a kiemelt aktorok hatalmi alkupozícióitól és döntéseitől függ az egykori ipari területek funkcióváltása. Empirikus kutatásaim eltérő léptékű mintaterpein egyúttal tehát a cselekvő-hálózat elmélet megközelítését is „teszteltem”.
- A különböző földrajzi léptékeken végbemenő funkcióváltást elsőként a Soroksári úti ipari terület átalakulásának példáján, főként a Chicagói Iskola és a Los Angelesi Iskola városszerkezeti modelljeire – ezen belül pedig a funkcionális fragmentáció kérdéskörére – alapozva vizsgáltam. A helyi gazdaság és szolgáltatások felmérésére irányuló cégérelemzés tapasztalatait összegezve

kijelenthetjük, hogy a rendszerváltást követő szinte azonnali termelés mód-átalakulás és az átgondolatlan privatizációs folyamatok együttes eredményeként a korábban monofunkciós ipari területen rendkívül fragmentált és esetleges térszerkezet jött létre, amely véleményem szerint párhuzamba állítható a Los Angelesi Iskola városszerkezeti modelljében foglaltakkal. Amennyiben tehát az erőteljes térbeli fragmentációt tekintjük a posztmodern urbanizáció egyik legfontosabb jellemvonásának, úgy kijelenthetjük, hogy az egykori Keleti Blokk városainak átalakuló ipari övezetei a belső térbeli mintázatuk tekintetében sok hasonlóságot mutatnak egyes észak-amerikai nagyvárosi területekkel. Az urbanizációs folyamatok kapcsán már említett neoweberiánus érveléshez kapcsolódva lényeges kiemelni továbbá, hogy az állam szerepe nemcsak a szocializmus időszakában bizonyult meghatározónak a városszerkezeti anomáliák rögzítésében, a rendszerváltás környékén ugyanis – az elhamarkodott privatizációs döntések révén – szintén az állami beavatkozás pecsételte meg a felhagyott ipari területek sorsát. A Soroksári út átalakulásával kapcsolatos fő kutatási kérdésekre válaszolva tehát egyértelműen kijelenthető, hogy 1990 után a gyors fordista-posztfordista gazdasági átmenet és a politikai tényezők együttesen *markáns nyomot hagytak* a korábban monofunkciós ipari terület 19. század óta stabilnak tekinthető szövetében.

- A Soroksári úti mintaterületnél jóval kisebb méretű, a Lövház utcai egykori GANZ-gyár rehabilitációjával kialakított Millenárison végzett kutatás arra világított rá, hogy a terület egyrészt *eltérő módon jelenik meg a különböző társadalmi csoportok percepciójában és koncepcióiban* (vagyis az érzékelt és elgondolt terüken), valamint eltérő élethelyzetükből és preferenciáikból adódóan *más-más módon és céllal használják* azt. Ezek a különbségek az életkor, a legmagasabb iskolai végzettség és a lakóhely (valamint korlátozottan a nemek) tekintetében is megmutatkoztak, így a majdani fővárosi barnamező-rehabilitációs beruházások szempontjából kiemelten fontos annak feltárása, hogy egy felhagyott ipari területet kiknek és milyen célból kívánunk rehabilitálni. A Lefebvre és Soja térelméleti koncepciójára támaszkodó kérdőíves felmérés legfontosabb eredménye az, hogy a Millenáris azért tekinthető *sikeres beruházásnak*, mert a kilátogatók érzékelt, elgondolt és megélt terében egyaránt markánsan jelen van. Az épített környezet építészeti-örökségvédelmi szakma által is nagyra értékelt átértelmezése mellett a helyszín létrehozásában szerepet

játszó cselekvő-hálózat is rendkívül határozott – valamint a saját céljainak megfelelő – módon alakította a terület „jelentéseit” (azaz a tér reprezentációit). A kutatás tapasztalatai alapján ugyanakkor a lakosság az erőteljes hatalmi-politikai konnotációk ellenére is elfogadja és aktívan használja a területet, ehhez azonban olyan napi rutinokhoz kapcsolódó funkciókra volt szükség, amelyek a *performativitás* által folyamatosan megélt kapcsolatot teremtenek a lakosság és az egykori ipari helyszín között.

- A vizsgált területek eltérő (mezo- és mikro-)léptékekben végbemenő átalakulását a cselekvő-hálózat elméleti megközelítéssel összekapcsolva látható, hogy amíg a Soroksári úti Millenniumi Városközpont esetében a cselekvő-hálózat célja az értékes Duna-parti EXPO-terület minél nagyobb haszonnal történő értékesítése volt, addig a Lövőház utcai – hasonlóan kedvező elhelyezkedésű – helyszínhez kapcsolódó hálózat célja ezzel éppen ellentétes volt. A cselekvő-hálózat itt alapvetően a zöldterület létrehozása és ezzel párhuzamosan az ipari örökség megóvása köré épült fel, sikeres lobbitevékenységük eredményeként pedig a terület esetében kevésbé érvényesültek a Soroksári út átalakulását meghatározó neoliberális városfejlesztési elvek. Az első empirikus kutatásban rávilágítottam, hogy a belvárostól egyre távolodva figyelhetők meg a barnamező-rehabilitáció neoliberális diskurzusához kapcsolódó ún. ABC-modellben leírtak, amelyek az értékes belbudai GANZ-telken egyértelműen a magánfinanszírozó megjelenését valószínűsítették volna, ezzel szemben itt mégis állami forrásokból valósult meg a terület rehabilitációja. E lényeges különbség ellenére azonban a két vizsgált terület átalakulásának közös vonása a rendkívül heterogén – sok szempontból egymással is ellenérdekelt aktorokból felépülő – cselekvő-hálózat, valamint a transzparensnek korántsem nevezhető funkcióváltás: a törvényi-szabályozási szempontból még „kiforratlan” időszak beruházásai ugyanolyan koordinátatlanul és etikai szempontból sokszor kifogásolható módon valósultak meg a Soroksári út északi szakaszán és a Millenárison. Lényeges továbbá azt is kiemelni, hogy az értekezésben vizsgált területek esetében a hagyományos módon értelmezett földrajzi léptékek érdekes diszkrepanciája figyelhető meg. Míg a Millenáris lokális helyszínét egyúttal lokális térhasználat is jellemzi (a környező budai kerületek dominanciájával), ennek ellenére az országos („nemzeti”) szintű politika szinte kizárólagos említése figyelhető meg, amely mellett sem a kerület, sem a főváros egésze nem jelenik meg markánsan. Ezzel szemben a Soroksári úti

ipari terület ugyan a Millenárisnál jóval nagyobb léptékű városszerkezeti elemet jelent, ám a kerületi szint mellett az átalakulási folyamatokat befolyásoló cégek sokkal fontosabb aktorokként jelennek meg. A földrajzi léptékekkel kapcsolatos kutatási kérdésekre válaszolva összességében kijelenthető, hogy a várospolitikát és ezáltal a városi folyamatokat számtalan tényező formálja: annak ellenére, hogy a Soroksári út nagyobb (mezo-)léptékű terület, a Millenáris pedig ennél lényegesen kisebb méretű helyszín, a különböző léptékű (ám kivétel nélkül „helyhez kötött”) aktorok ágenciáján – vagyis koalícióikon és/vagy konfliktusaikon – keresztül mégis valamennyi földrajzi lépték hat(ott) az átalakulásukra. A hagyományos értelmezés szerinti hierarchikus és egyúttal merev, „rögzített” lépték-kategóriák helyett tehát érdekesebb az egyes területek átalakulására ható aktorok (mediátorok és intermediátorok) szerepét, valamint ágenciájuk hatását vizsgálni.

Az értekezés témakörében megjelent publikációk¹

- BERKI, M. – SÜLE, M. (2010): New Possibilities of Brownfield Revitalization in Budapest. Creating Loft Apartments. In: CSAPÓ T. – KOCSIS Zs. (szerk.) (2010): *A településföldrajz aktuális kérdései*. Savaria University Press, Szombathely, 115–124.
- BERKI M. (2010): Posztmodern megközelítések a városkutatásban. In: BAJMÓCY P. – JÓZSA K. (szerk.) (2010): *Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája*. SZTE TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged, 1–12.
- BERKI, M. (2012): Post-1990 Urban Brownfield Regeneration in Central and Eastern Europe. A Theoretical Concept. In: CSAPÓ, T. – BALOGH, A. (eds.) (2012): *Development of the Settlement Network in the Central European Countries. Past, Present, and Future*. Springer Verlag, Berlin–Heidelberg, 137–144.
- BERKI, M. (2012): Post-Socialist Transformation of Former Industrial Areas. A Case Study of Soroksári Road, Budapest. In: SZIRMAI, V. – FASSMANN, H. (eds.) (2012): *Metropolitan Regions in Europe*. Austrian-Hungarian Action Fund, Budapest–Wien, 83–99.
- BERKI M. (2012): Városi barnaövezetek alulnézetből. Az egykori ipari területek 1990 utáni funkcióváltása a budapesti Soroksári út példáján. In: BERGHAEUER S. – DNYISZTRJANSZKIJ M. – FODOR GY. – GÖNCZY S. – IZSÁK T. – MOLNÁR J. – MOLNÁR D. I. (szerk.) (2012): *Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép-Európájában* (I. kötet). II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 55–61.
- BERKI M. (2014): Visszatérés a kapitalizmus útjára. A posztoszocialista városfejlődés főbb jellemzőinek áttekintése. In: DÜLL A. – IZSÁK É. (szerk.) (2014): *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század tér-fordulatairól*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 103–119.
- BERKI M. (2014): A városi barnaövezetek funkcióváltása a posztoszocialista városokban. Térleméleti megközelítés. In: DÜLL A. – IZSÁK É. (szerk.) (2014): *Tér-rétegek. Tanulmányok a XXI. század tér-fordulatairól*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 120–133.

¹ Teljes publikációs jegyzék: <https://vm.mtmt.hu/search/slist.php?lang=0&AuthorID=10018524>